

הסוגיא האחת עשרה – מטתו (ד ע"ב - ה ע"א)

- [1] אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו. א. מימרא של רבי יהושע בן לוי, דיון בה
- [2] אמר רבי יוסי: מאי קראה? רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה (תהלים ד ה).
- [3] ואמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא, אין צריך.
- [4] אמר אביי: אף תלמיד חכם מבעי ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון: בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' אל אמת (תהלים לא ו).
- [5] אמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם ירגיז אדם [יצר טוב] על יצר הרע, שנאמר: רגזו ואל תחטאו (תהלים ד ה). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יעסוק בתורה, שנאמר: אמרו בלבבכם (שם). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יקרא קרית שמע, שנאמר: על משכבכם (שם). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יזכור לו יום המיתה, שנאמר: ודומו סלה (שם). ב. קובץ מימרות של רבי לוי בר חמא בשם ריש לקיש
- [6] ואמר לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: מאי דכתיב ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם (שמות כד יב)? לחות – אלו עשרת הדברות; תורה – זה מקרא; והמצוה – זו משנה; אשר כתבתי – אלו נביאים וכתובים; להורותם – זה תלמוד. מלמד שכלם נתנו למשה מסיני.
- [7] אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו, כאלו אוהו חרב של שתי פיפיות בידו, שנאמר: רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם (תהלים קמט ו). ג. קובץ מימרות של רבי יצחק, דיון בראשונה
- [8] מאי משמע? אמר מר זוטרא ואיתימא רב אשי: מרישא דענינא, דכתיב: יעלו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם (תהלים קמט ה), וכת' בתריה: רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם (שם ו).
- [9] ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו, שנאמר: ובני רשף יגביהו עוף (איוב ה ז). אין עוף אלא תורה, שנאמר: התעף עיניך בו ואיננו (משלי כג ה). ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר: מזי רעב ולחומי רשף (דברים לב כד).

מסורת התלמוד

[1-2] השווה ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. [3] השווה בבא בתרא ח ע"א: "רבנן לא צריכי נטירותא". [5] מדרש תהלים ד. **ואם לאו** – יעסוק בתורה השווה בבלי קידושין ל ע"ב. [6] השווה ירושלמי פאה ב ו, יז ע"ג; ירושלמי חגיגה א ח, עו ע"ד; ויקרא רבה כב א; קהלת רבה א ט; בבלי מגילה יט ע"ב. [9] ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, והשווה דברי ריש לקיש מיד בסמוך (בראש הסוגיא הבאה).

רש"י

אמרו בלבבכם אמרו מה שכתוב: על לבבך (דברים ו ו), על משכבכם, שנאמר: בשכבך (דברים ו ז). **ודומו** בשינה אחרי כן. **ואם תלמיד חכם הוא שרגיל** במשנתו לחזור על גרסתו תמיד, דיו בכך. **ירגיז יצר טוב** שיעשה מלחמה עם יצר הרע. **ודומו סלה** יום הדומיה הוא יום המות, שהוא דומיה עולמית. **זה מקרא** חומש, שמצודה לקרות בתורה. **זו משנה** שיתעסקו במשנה. **זה גמרא** סברת טעמי המשניות, שממנו יוצאה הוראה. אבל המורים הוראה מן המשנה נקראו מבלי העולם במסכת סוטה (כב ע"א). **כאילו אוחז חרב של שתי פיות בידו להרוג את המזיקין**. **מאי משמע** דבקריאת שמע. **התעיק עיניך** בו אם תכפל וסגרת עיניך בתורה, היא משתכחת ממך. **ובני רשף יגביהו עוף העוף מסלקם ממך**. **קטב מרירי** זה שם שד הצהרים במסכת פסחים (ק"א ע"ב). **ולחומי רשף** כתיב בין רעב למזיקין, נדרש לפניו ולאחריו – יסורין ומזיקין.

תקציר הסוגיא

סוגיא זו מורכבת ממימרות אמוראיות, הלכתיות למחצה ואגדתיות, בעניין קריאת שמע על המיטה. חלק א מורכב מארבע מימרות הלכתיות למחצה. שתי הראשונות ארץ ישראליות: הראשונה קובעת ש"מצווה" לקרוא שמע על המיטה, והשנייה מוכיחה זאת על פי תהלים ד ה. שתי האחרונות, בבבלי, קובעות שתלמידי חכמים פטורים ממצווה זו, אבל עליהם לומר, במקום קריאת שמע על המיטה, "הדא פסוקא דרחמי". חלק ב הוא קובץ של שתי מימרות של רבי לוי בר חמא בשם ריש לקיש, המובא כאן משום שבמימרא הראשונה שבו ישנה דרשה נוספת לתהלים ד ה. חלק ג מורכב בעיקר משתי מימרות באגדה של רבי יצחק, אמורא ארץ ישראלי שפעל בבבל, המעודדות קריאת שמע על המיטה.

בהקשר הנוכחי בבבלי, כל המימרות שבחלקים א ו-ג מתייחסות לקריאת שמע על המיטה ללא ברכות, קריאה הנתפסת כתוספת לקריאה על סדר הברכות במסגרת התפילה, שהיא הקיום של מצוות "בשכבך". אך מעמדה של קריאה זו הוא דרמטי: היא מכונה "מצווה" בראש הסוגיא, במימרת רבי יהושע בן לוי, מונה שיכול לציין חובה של ממש או "מצווה מן המובחר". המימרות הבבליות שבפיסקא זו, הפוטרות תלמידי חכמים ממצווה זו אך מחייבות אותם לומר פסוק של רחמים במקום קריאת שמע, מאשרות מצד אחד שהקריאה היא חובה לשאר העם, אך מצד שני מצביעות על כך שמדובר במצווה קלה, שהרי תלמידי חכמים פטורים ממנה. כמו כן, מימרות רבי יצחק בחלק ג, המעודדות קריאת שמע במילי דאגדתא המבטיחות לקורא "הרב של שתי פיפות" ו"מזיקין בדילין הימנו", מיותרות לכאורה אם מדובר בחובה של ממש.

דרמטיזציות זו מתבהרת אם ניקח בחשבון את ההבדלים שבין קריאת שמע בארץ ישראל לבין קריאתה בבבל, שהוברהו בדיונים בסוגיות הקודמות. אמוראי ארץ ישראל, המעודדים קריאת שמע על המיטה, מתייחסים לקריאת החובה של "בשכבך"; בהקשר המקורי היו מימרות אלו פולמוס נגד קריאה מוקדמת של שמע בבית הכנסת ובעד קריאתה על המיטה, בין כקיום של פשוטו של המקרא "ובשכבך", בין משום ששעת הקריאה בבית הכנסת נתפסה כמוקדמת מדי. אך בבבל קראו כולם שמע עם הברכות לאחר צאת החוכבים ולא על המיטה, ולכן התפרשו מימרות אלו מחדש כמתייחסות לקריאה נוספת של שמע על המיטה, ללא ברכות, כאמצעי נגד המזיקין. יש לראות במימרות רבי יצחק שבחלק ג תעמולה ששימשה אותו בבבל לשם עידוד אימוץ הנהגה הארץ ישראלית של קריאת שמע על המיטה, ולוא גם כתוספת לקריאת החובה, בטענה שקריאה זו מבריחה מזיקין. המימרא השנייה של רבי יצחק היא עיבוד של מימרא אחרת של ריש לקיש, המובאת בסוגיא הבאה, שבמקורה לא עסקה בקריאת שמע אלא בלימוד תורה בכלל, ולא הבטיחה הברחת מזיקין אלא הברחת ייסורין.

מבנה הסוגיא ומהלכה

עשר הסוגיות מכאן ועד סוף סוגיא כ ("רבא לבניה", ח ע"ב) הן רצף ארוך של דברי אגדה. דברים אלו מובאים קבצים קבצים, הנסמכים זה לזה בעקבות פרט המקשר בין קובץ לחברו. ואלו הקבצים:

סוגיא יא – הסוגיא שלנו, "מטתו", בעניין קריאת שמע, המסתיימת בדרשה על איוב ה ז: "ובני רשף יגביהו עוף". הביטוי "בני רשף" נדרש לשון מזיקין, המוגבהים ומסולקים על ידי "עוף", לשון תורה וקריאת שמע.

סוגיא יב – הסוגיא הבאה, "ייסורין", הפותחת בדרשה על אותו פסוק, איוב ה ז: "ובני רשף יגביהו עוף", כש"רשף" מתפרש לשון ייסורין.

סוגיא יג – קובץ מאמרים (לפי רוב העדים, "בריייתות") בשם אבא בנימין. הראשון עוסק בתפילה הסמוכה למיטה, וחוזר לעניין הקובץ "מטתו" (הסוגיא שלנו). המאמר האחרון בקובץ זה עוסק בחשיבות התפילה בבית הכנסת.

סוגיא יד – קובץ מימרות של רבין בר רב אדא בשם רבי יצחק. המימרא הראשונה עוסקת

בתפילין של הקב"ה. המימרא השנייה עוסקת בחשיבותו של בית הכנסת, כמו המימרא שבסוף הסוגיא שלפניה.

סוגיא טו – קובץ מימרות של רבי חלבו בשם רב הונא, רובן בעניין בית הכנסת, וזהו הקשר לקובץ הקודם.

סוגיא טז – קובץ מימרות של רבי יוחנן בשם התנא רבי יוסי. המימרא הראשונה עוסקת בתפילת הקב"ה, ומכאן הקשר לקובץ שלפני האחרון, שפתח במימרא בעניין התפילין של הקב"ה.

סוגיא יז – קובץ מימרות של רבי יוחנן בשם התנא רבי שמעון בר יוחאי. קובץ זה מתקשר לקודם, מפני שגם קובץ זה מורכב ממימרות של רבי יוחנן משמו של תנא. לקראת סוף הקובץ ישנה מימרא הפותחת בלשון: "כל הקובע מקום לתפלתו", ואף בקובץ שלפני האחרון מצאנו מימרא של רבי חלבו בשם רב הונא, הפותחת בלשון זה.

סוגיא יח – קובץ בעניין בית הכנסת ותפילה בציבור. בתחילת הסוגיא מובאת מימרא נוספת של רבי יוחנן בשם רבי שמעון בר יוחאי, ובכך היא מתקשרת ישירות לסוגיא שלפניה. רבות מן המימרות שבקבצים הקודמים עסקו גם הן בנושא בית הכנסת ותפילה בציבור, וכאן דנים בעניין זה לגופו. קובץ זה שונה מן הקודמים לו בכך שהוא בנוי כסוגיא של ממש, עם מגוון דעות בעניין יתרונות התפילה בציבור והתפילה ביחיד, ויש בו מרכיבים הלכתיים או מעין הלכתיים.

סוגיא יט – בעקבות הסוגיא הקודמת, שעסקה בשאלת חשיבות הצטרפות הפרט לתפילה בציבור, מובאת סוגיא העוסקת בחשיבות הצטרפות היחיד לקריאת התורה בציבור ובחובת קריאת התורה המוטלת על היחיד, דהיינו השלמת הפרשיות עם הציבור שניים מקרא ואחד תרגום. אף סוגיא זו מורכבת מהלכה ואגדה, והיא מסתיימת בדברי אביי לבניו (נוסח הדפוס: דברי רבי יהושע בן לוי לבניו).

סוגיא כ – בעקבות דברי אביי לבניו שבסוף הסוגיא הקודמת, מובאים דברי רבא לבניו, ודיון בהם. אף הנחיות אלו הן על גבול ההלכה והאגדה. בסוף הסוגיא מובאות כמה ברייתות הדומות במבנה שלהן לדברי רבא לבניו.

קבצים אלו אינם "טהורים": גם באמצע קובץ המורכב ממימרות של אמורא מסוים למשל, הובאו דברי אגדה אחרים, המתקשרים בעקיפין לעניין הנדון. אבל עיקר השלד של כל אחת מסוגיות אלו הוא קובץ דברי אגדה בנושא מסוים, או מפי תנא או אמורא מסוימים.

הסוגיא שלנו, העומדת בתחילת החטיבה, והסוגיות יח-כ, העומדות בסופה, הן סוגיות מעבר בין הלכה לאגדה. בתחילת חטיבת האגדה מובאת הסוגיא שלנו, שעניינה קריאת שמע על המיטה, נושא הפוסח על הגבול שבין הלכה לאגדה: לפי הבבלי אין מדובר בקיום מצוות קריאת שמע של ערבית ממש, שהרי חובת הקריאה היא בבית הכנסת, אך מדובר בהנחיה מעשית, עד כדי כך שאביי מחייב גם תלמיד חכם, ש"אינו צריך" לקרוא שמע על מיטתו, להחליפה בפסוק אחר. הנחיה מעשית זו, שאינה הלכה של ממש, זוכה במימרא שבראש הסוגיא לכינוי "מצווה", ועל כך בהמשך.

הסוגיות יח-יט עוסקות בהשתתפות הפרט בתפילה בציבור ובקריאת התורה, וכפי שיתברר בדיונים בסוגיות אלו, אין מדובר בחובה הלכתית של ממש. סוגיא כ, שבה מסתיימת החטיבה, עוסקת בהנחיות מוסריות ובטיחותיות, ואף אלו הם נושאים באגדה הגובלים בהלכה. ניכר שחטיבת האגדה שלפנינו היא מלאכת מחשבת: בעל החטיבה הכניסה במתכוון למיקומה הנוכחי, בין הדיונים ההלכתיים בקריאת שמע של ערבית, והקל על המעבר מהלכה לאגדה וחזרה להלכה, על ידי סוגיות מעבר אלו.¹

1 בהמשך הפרק (ט ע"ב-י ע"ב) מצאנו חטיבה נוספת של דברי אגדה, סוגיות כז-לא, ששובצה בתוך מערכת של סוגיות הלכתיות בעניין קריאת שמע של שחרית, וגם בחטיבה זו מצאנו שתי סוגיות מעבר, בהתחלה ובסוף, העוסקות בנושאים הגובלים בהלכה: סוגיא כז, "סומך", עוסקת בסמיכת גאולה לתפילה, הנחיה שלדעת בעל הסוגיא אין לה מעמד הלכתי קובע; וסוגיא לא, "ריב"ח משום ראב"י", עוסקת בהנחיות של רבי יוסי ברבי חנינא שנאמרו משום רבי אליעזר בן יעקב בענייני תפילה, שאף הן הנחיות מעשיות שלא זכו למעמד הלכתי של ממש. החזרה על המבנה הזה פעמיים בפרק, היא בוודאי מלאכת מחשבת של העורך.

קריאת שמע על המיטה מוצגת בסוגיא זו, לא כקיום קריאת שמע של ערבית, אלא כמצווה נוספת. כך עולה מן הניסוח של מימרת רבי יהושע בן לוי בתחילת הסוגיא, המתייחסת למקרה שבו כבר יצא ידי חובת ערבית [1], וכך עולה גם מן הפטור שניתן לתלמידי חכמים [3], שוודאי אינם פטורים מקריאת שמע של ערבית. אך נראה שכל זה הוא עיבוד בבלי של רעיון ארץ ישראלי. בבבל נהגו הכל לקרוא שמע עם כל ברכותיה לאחר צאת הכוכבים, ולהסמיך לה תפילה בסופה. אך, כפי שראינו לעיל², מנהג זה לא היה מוכר בארץ ישראל. שם נהגו מקצת התנאים והאמוראים להקדים קריאת שמע של ערבית לשעה שלפני השקיעה, ללא ברכת השכיבנו, מחשש לאונס שינה, ואחרים נהגו לקרוא שמע על מיטתם ממש. אלה גם אלה בירכו "השכיבנו" על המיטה ממש, אלא שהמקדימים לקרוא שמע "אמרו דברים אחר אמת ויציב", כלומר: בין "אמת ויציב" ל"השכיבנו", והמאחרים "לא אמרו דברים אחר אמת ויציב", אלא הסמיכו לקריאת שמע וברכת הגאולה את ברכת השכיבנו, על מיטתם, ונרדמו מיד.³ כשנבודד את החומר הארץ ישראלי בסוגיא שלנו, נקבל סוגיא העוסקת בנקודה זו בדיוק – סוגיא שבה מתפלמסים מצדדי הקריאה על המיטה עם מנהיגי הקריאה המוקדמת בבית הכנסת:

הסוגיא שלפנינו

החומר הארץ ישראלי

אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו. אמר רבי יוסי: מאי קראה? רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם, ודומו סלה. ואמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא, אין צריך. אמר אביי: אף תלמיד חכם מבעי ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון: בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' אל אמת.

אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו. אמר רבי יוסי: מאי קראה? רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם, ודומו סלה.

אמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם ירגיז אדם [יצר טוב] על יצר הרע, שנאמר: רגזו ואל תחטאו. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יעסוק בתורה, שנאמר: אמרו בלבבכם. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יקרא קרית שמע, שנאמר: על משכבכם. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יזכור לו יום המיתה, שנאמר: ודומו סלה. ואמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: מאי דכתיב: ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם? לחות – אלו עשרת הדברות, תורה – זה מקרא, והמצוה – זו משנה, אשר כתבתי – אלו נביאים וכתובים, להורותם – זה תלמוד. מלמד שכלם נתנו למשה מסיני.

אמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם ירגיז אדם [יצר טוב] על יצר הרע, שנאמר: רגזו ואל תחטאו. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יעסוק בתורה, שנאמר: אמרו בלבבכם. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יקרא קרית שמע, שנאמר: על משכבכם. אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יזכור לו יום המיתה, שנאמר: ודומו סלה.

2 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ח, "חכמים", עיוני הפירוש לפיסקא [6], והדיון בסוגיא ט, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", והשווה י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 311-326.

3 ראה הדיון בסוגיא ט לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", והערה 11 שם.

הסוגיא שלפנינו

החומר הארץישראל

אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו, כאלו אוהו חרב של שתי פיפיות בידו, שנאמר: רוממות אל בגרונו וחרב פיפיות בידם. מאי משמע? אמר מר זוטרא ואיתימא רב אשי: מרישא דענינא, דכתיב: יעלו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם, וכתב בתריה: רוממות אל בגרונו וחרב פיפיות בידם.

אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו, כאלו אוהו חרב של שתי פיפיות בידו, שנאמר: רוממות אל בגרונו וחרב פיפיות בידם.

ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו, שנאמר: ובני רשף יגביהו עוף. אין עוף אלא תורה, שנאמר: התעיף עיניך בו ואיננו. ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר: מזי רעב ולחומי רשף.

ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו, שנאמר: ובני רשף יגביהו עוף. אין עוף אלא תורה, שנאמר: התעיף עיניך בו ואיננו. ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר: מזי רעב ולחומי רשף.

החומר הארץישראל בפני עצמו מתפרש היטב כפולמוס נגד קריאה מוקדמת של שמע בבית הכנסת לפני השקיעה, ובעד קריאה הסמוכה למיטה. רבי יהושע בן לוי אומר שאין יוצאים ידי חובה בבית הכנסת, ולכן מצווה לחזור ולקרוא שמע על המיטה. רבי יוסי מסביר שהחשיבות נדרשת מן הפסוק "על משכבכם". לאחר מכן מובאת דרשה של ריש לקיש שבה הוא מניח כמובן מאליו שקריאת שמע של ערבית נאמרת על המיטה, ואף מפרש את הביטוי "על משכבכם" כלשון ציורי לקריאת שמע שלא על המיטה אלא כטכסיס לנצח את יצר הרע.⁴ אחר כך מטעים רבי יצחק את הצורך לקרוא שמע על המיטה דווקא בפסוק נוסף ובטענה שקריאת שמע של ערבית על המיטה מבריחה את המזיקין.

רבות מן המימרות הללו מקבילות לחומר שבסוגיית הירושלמי, ברכות א, ב ע"ד:

תני: הקורא את שמע בבית הכנסת – בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו. מה בין הקורא בשחרית ומה בין הקורא בערבית? רבי הונא בשם רב יוסף: מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב? בשביל להבריח את המזיקין.

מילתיה אמרה שאין אמר דברים אחר אמת ויציב.

מילתיה דרבי שמואל בר נחמני אמר כן: רבי שמואל בר נחמני כד הוה נחית לעיבורה, הוה מקבל רבי יעקב גרוסה והוה רבי זעירא מטמר ביני קופייה. משמענא היך: הוה קרי שמע והוה קרי וחזר וקרי עד דהוה שקע מיניה גו שינתייה.

ומאי טעמא? רבי אחא ורבי תחליפא חמוי בשם רבי שמואל בר נחמן: רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם, ודומו סלה.

מילתיה דרבי יהושע בן לוי פליגא, דרבי יהושע בן לוי קרי מזמורים בתרה.

נדון במקבילות לכל מימרא ומימרא להלן, בעיוני הפירוש.

עיוני פירוש

[1] אמר רבי יהושע בן לוי: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו

המימרא של רבי יהושע בן לוי בבבלי מובאת במקבילה בירושלמי בתור ברייתא: "תני: הקורא את שמע בבית הכנסת – בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו". בברייתא המקורית נאמר שאין יוצאים ידי חובת קריאת שמע בבית הכנסת אלא רק על המיטה, ואילו בניסוח המעודן של הבבלי נאמר: "אף על פי שקרא קריאת שמע בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מטתו", אבל נראה שבבסיס היינו הך.

אם אכן מדובר בברייתא, מדוע היא יוחסה בבבלי לרבי יהושע בן לוי? אולי בגלל התפקיד המוענק לו לעיל, בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל". שם מוצגת המחלוקת הארץ ישראלית הבסיסית המתוארת לעיל בעניין קריאה מוקדמת של שמע בבית הכנסת לעומת קריאה על המיטה:

אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר: תפלות באמצע תקנום... ושניהם מקרא אחד דרשו, דכתיב: בשכבך ובקומך. רבי יוחנן סבר מקיש שכיבה לקימה: מה קימה קרית שמע ואחר כך תפלה, אף שכיבה נמי, קרית שמע ואחר כך תפלה. רבי יהושע בן לוי סבר מקיש שכיבה לקימה: מה קימה קרית שמע סמוך למטתו, אף שכיבה נמי, קרית שמע סמוך למטתו.

לפי הנאמר לעיל, בדיון בסוגיא ההיא,⁵ יוחסה דעה זו לרבי יהושע בן לוי בבבלי משום שהוא היה מוכר בבבל יותר מן האמוראים האחרים שקראו קריאת שמע של ערבית על מיטתם ממש, כגון רבי שמואל בר נחמני, רבי אחא ורבי תחליפא. ומכיוון שההלכה שלנו אף היא בשיטה זו, ומחייבת שהקריאה האמיתית תהיה על המיטה ממש, ולא בבית הכנסת, יוחסה אף היא לרבי יהושע בן לוי.

אך אפשר גם שעצם העובדה שרבי יהושע בן לוי, לפי עדות הירושלמי, אמר מזמורים לאחר "אמת ויציב", היא שגרמה לייחוס המימרא שלנו לו. קריאת שמע על המיטה נתפסת בסוגיא שלנו כדוגמה מובהקת של "פסוקא דרחמי", המברחה את המזיקין ועוזרת במלחמה נגד היצר הרע. אם אכן ליווה רבי יהושע בן לוי את קריאת שמע של ערבית באמירת מזמורים בין אמת ויציב להשכיבנו, אפשר לפרש שגם הוא התייחס לקריאת שמע וברכותיה ואמירת המזמורים כ"פסוקי דרחמי" לפני השינה. ואפשר שעמדת רבי יהושע בן לוי נתפסה בבבל, במידה רבה של צדק, כדלהלן: יש לקרוא שמע וברכותיה על המיטה משתי סיבות:

(א) "בשכבך כתיב", והיינו "סמוך למטתו", כלומר: תפלות באמצע תקנום;

(ב) קריאה על המיטה היא מעין תפילה לפני השינה, ולכן, לא זו בלבד שקוראים על המיטה שמע וברכותיה, אלא יש ללוות את הברכות בקריאת מזמורים, פסוקי דרחמי ממש, בין גאולה להשכיבנו.

הטעם הראשון בא לידי ביטוי בסוגיא ט לעיל, אך מקריאת המזמורים של רבי יהושע בן לוי ניתן ללמוד גם את הטעם השני, ולפי טעם זה גם למי שסבור שיצא ידי חובת קריאת שמע בבית הכנסת "מצוה לקרותו על מטתו" בתור "פסוקי דרחמי", ברוח דברי הפסוק "רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה" (תהלים ד ה).

ולפי זה אין מקום לנסות ולדייק במשמעות המילה "מצווה" שבדברי רבי יהושע בן לוי כאן – אם משמעה "חובה" או "מצווה מן המובחר". ככוונה ניסחו את הדברים באופן דרמטי וכעידון של הברייתא שבירושלמי "בבית הכנסת... ערבית לא יצא ידי חובתו". "מצוה לקרותו על מטתו" – אי משום שלא יצא קודם ידי חובה אי משום הברחה המזיקין – בתור מצווה מן המובחר.

5 וראה לעיל, הדיון בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל", עיוני הפירוש לפיסקא [4].

[2] אמר רבי יוסי: מאי קראה? רגזו ואל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם, ודומו סלה

במקבילה בירושלמי מביאים רבי אחא ורבי תחליפא בשם רבי שמואל בר נחמן פסוק זה כהוכחה לכך ש"אין אומרים דברים אחר אמת ויציב", ויש להירדם מיד אחרי ברכת אמת ויציב תוך כדי אמירת ברכת "השכיבנו",⁶ שנתפסה בארץ ישראל כברכה לפני השינה, דוגמת ברכת "המפיל"⁷ בבבל. הדגש הוא על המילה "ודומו". ושמואל פירשו "אמרו בלבבכם" (היינו קריאת שמע, וזהו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך) על משכבכם ודומו...". נראה שהמימרא של רבי יוסי בבבלי היא גלגולה של המימרא של רבי אחא ורבי תחליפא, בני דורו, בירושלמי. בירושלמי הובאו הדברים כדי לתמוך בעמדה העקרונית אשר לפיה קריאת שמע של ערבית היא על המיטה ממש ("אין אומרים דברים אחר אמת ויציב"), וכך גם בסוגיא המקורית בבבלי, לפי השחזור דלעיל. אך לאחר שנפסקה הלכה כרבי יוחנן בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל" לעיל, שיש לסמוך גאולה לתפילה ולקרוא שמע של ערבית במשך הערב עם התפילה, מתפרש הפסוק כעידוד לקריאה נוספת של שמע על המיטה, כדי להילחם ביצר (ראה להלן, פיסקאות [5-3]), והמילים "ואל תחטאו" מקבלות משמעות נוספת.

יצוין שלפי פשוטו של המקרא פונה בעל המזמור אל אויביו, המבקשים רעתו, ומבקש מהם להימנע ממעשים נגדו, ולהסתפק ברוגז דומם על משכבם.

[4-3] ואמר רב נחמן: אם תלמיד חכם הוא, אין צריך. אמר אביי: אף תלמיד חכם מבעי ליה למימר חד פסוקא דרחמי, כגון: בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' אל אמת (תהלים לא ו)

אין להבין את דברי רב נחמן כאילו קריאת שמע על המיטה, לאחר קריאתה יחד עם תפילת ערבית, נתפסת כחובה ממש, שממנה צריך רב נחמן "לפטור" את תלמיד החכם. רב נחמן אינו משתמש בלשון "פטור" אלא בלשון "אין צריך", והפטור גם אינו מנומק. אילו היה מדובר בחובה של ממש, אין זה ברור על סמך מה פטור תלמיד החכם. מן הלשון "אין צריך" משתמע שרב נחמן הכיר את הטעמים דלהלן לקריאת שמע על המיטה, ובמיוחד זה של רבי יצחק, "מזיקין בדלין הימנו", ואף את הפסוק שמביא רבי יצחק: "ובני רשף יגביהו עוף" (איוב ה ז), ו"אין עוף אלא תורה". הווה אומר: הסגולה להבריא את המזיקין נובעת מלימוד תורה ולא דווקא מקריאת שמע, ולכן מי שלומד כל היום אינו זקוק להגנה מיוחדת מפני המזיקין באמצעות קריאת שמע על המיטה. והשווה הכלל הבבלי "רבנן לא צריכי נטירותא" (בבא בתרא ח ע"א), והמנהג שלא לקרוא קריאת שמע על המיטה בליל הסדר (רמ"א אורח חיים תפא ב), שהוא ליל שימורים מפני המזיקין לפי בבלי פסחים קט ע"ב. יצוין שהקשר בין רב נחמן לרבי יצחק היה הדוק, כפי שעולה מבבלי תענית ה ע"א-ע"ב.

אך אם כן הדבר, קשה להבין את דברי אביי המסייגים את דברי רב נחמן: לשם מה זקוק תלמיד החכם לפסוקי דרחמי? ושמואל התבסס אביי על הדרשה של רבי יצחק⁸ להלן על הפסוק "..."ירננו על משכבותם. רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם (תהלים קמט ה-ו)", אשר לפיה כל הקורא קריאת שמע על המיטה כאוחז חרב פיפיות?⁹ כדי לזכות בכך, לדעת אביי, אמנם אין צורך

6 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

7 בבלי ברכות ס ע"א.

8 כך בדפוסים. בכתבי היד מיוחסת פיסקא [7] לרבי אלעזר.

9 ושמואל חרב שתי הפיות לדעת אביי אינה סגולה להברחת המזיקין אלא סיוע במלחמה נגד יצר הרע, וכפי שאפשר ללמוד ממיקומה הנוכחי של דרשת ריש לקיש להלן, "לעולם ירגזו אדם יצר הטוב על היצר הרע" (אלא שריש לקיש עצמו לא התכוון כלל לקריאת שמע על המיטה, עיין להלן). נראה שאביי תפס את הביטוי "יצר הרע" כאן במובן הרהורי עברה על המיטה המביאים לידי הרצאת זרע לבטלה. חששו של אביי בעניין זה, אף בנוגע לתלמיד חכם, בא לידי ביטוי בדבריו בבבלי נדה יג ע"א, שם אומר אביי שאף רב יהודה היה צריך לחשוש להוצאת זרע לבטלה באחיות האמה בהשתנה אילולא "עשאו [שמואל] כבולשת" ונכח בשעת השתנתו. וללא נוכחות רבו העושהו כבולשת, ועל המיטה, בוודאי זקוק תלמיד חכם לרחמים בעניין זה.

בקריאת שמע דווקא, אבל רננה כלשהי – צריך. הוה אומר: רב נחמן ואבבי הכירו את הדרשות המצדדות בקריאת שמע על המיטה הן משום שרננה על המיטה היא כאחיזת חרב פיפיות במלחמה נגד היצר הן כדי להבריח את המזיקין בדברי תורה. תלמיד חכם אינו זקוק לדברי תורה אלו כדי להבריח את המזיקין ואינו צריך "נטירותא" כלל, ולכן אומר רב נחמן שאין טעם שיקרא שמע שוב על מיטתו, אבל הוא זקוק לרחמים ולבקשת פדיון מן היצר הרע, ולכן צריך הוא, לפי אבבי, לפסוקי רחמים על המיטה.

[5] אמר רבי לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: לעולם ירגיזו אדם [יצר טוב] על יצר הרע, שנאמר: רגזו ואל תחטאו (תהלים ד ה). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יעסוק בתורה, שנאמר: אמרו בלבבכם (שם). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יקרא קרית שמע, שנאמר: על משכבכם (שם). אם נצחו – מוטב, ואם לאו – יזכור לו יום המיתה, שנאמר: ודומו סלה (שם)

אין הכוונה כאן לקריאת שמע על המיטה. בארץ ישראל נהגו, כאמור, לקרוא שמע על המיטה כמצווה דאורייתא ולא רק כדי להילחם ביצר, והדברים כאן נאמרים במלחמה נגד היצר במשך היום: אם תקף עליך יצרך – הדחק אותו ברוגז. אם אין בכך כדי להועיל – עסוק בתורה. אם גם בכך אין כדי להועיל – קרא שמע קריאת "נדבה" על המקום. ואם גם זה אינו מועיל – היזכר ביום המוות. הרעיון לקרוא שמע כדי לסייע בהדחקת היצר אמנם נדרש מן המילים "על משכבכם" בפסוק, אבל אין זה אלא על דרך הדרש. "על משכבכם" פירושו קריאת שמע, דכתיב: "בשכבך ובקומך". אילו היה מדובר בתהליך הדחקת היצר בשעת השכיבה ממש, הרי שהיה קורא שמע ממילא לפי מנהג ארץ ישראל, ומדוע שמורה הצעה זו כהצעה שלישית, אחרי הדחקה ולימוד תורה? אלא ודאי יש לפרש כפי שפירשנו.

אך אפשר שאבבי הכיר דרשה זו של ריש לקיש, ולמד ממנה שקריאת שמע משמשת במלחמה נגד היצר על המיטה, ברגיל, ולכן תלמיד חכם המנצל את דברי רב נחמן ואינו קורא שמע על המיטה, חייב בכל זאת לקרוא פסוקי רחמים אחרים, וכדרשת רבי אלעזר להלן מן הפסוק "ירננו על משכבותם. רוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם" (תהלים קמט ה).

[6] ואמר לוי בר חמא אמר רבי שמעון בן לקיש: מאי דכתיב: ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם (שמות כד יב)? לחות – אלו עשרת הדברות, תורה – זה מקרא, והמצוה – זו משנה, אשר כתבתי – אלו נביאים וכתובים, להורותם – זה תלמוד. מלמד שכלם נתנו למשה מסיני

השווה ירושלמי פאה ב ו, יז ע"ג ומקבילות:

רבי יהושע בן לוי אמר: עליהם ועליהם. כל ככל. דברים הדברים – מקרא משנה תלמוד ואגדה, אפילו מה שתלמיד וותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני. מה טעם? יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא (קהלת א י) וגו'. משיבו חבירו ואומר לו: כבר היה לעולמים (שם).

אין נראה שמדובר בשני גלגולים של דרשה אחת או בתלות ישירה של דרשה אחת בחברתה, אלא נראה שהרעיון שתורה שבעל פה ניתנה למשה בסיני זכה לביטויים רבים במדרש האמוראי הארץ ישראלי.

[9] ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו, שנאמר: ובני רשף יגביהו עוף (איוב ה ז). אין עוף אלא תורה, שנאמר: התעיף עיניך בו ואיננו (משלי כג ה). ואין רשף אלא מזיקין, שנאמר: מזי רעב ולחומי רשף (דברים לב כד)

בירושלמי מובאים דברים דומים בשם האמורא הארץ ישראלי, רבי חונא, מפי האמורא הבבלי רב יוסף: "רבי חונא בשם רב יוסף: מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב? בשביל להבריח את המזיקין". נראה שרבי יצחק הארץ ישראלי¹⁰ אמר את הדברים בבבל, שם צוטטו על ידי רב יוסף, ורב יוסף צוטט על ידי רבי חונא בארץ ישראל כאילו הוא שאמר את הדברים לראשונה, על אף שמדובר במסורת ארץ ישראלית מקורית.

מסורת דומה מצאנו מיד בסמוך בשם ריש לקיש, בראש הסוגיא הבאה, "ייסורין", אלא ששם מדובר בלימוד תורה בכלל כסגולה נגד הייסורין, ולא בקריאת שמע כסגולה נגד המזיקין:

אמר רבי שמעון בן לקיש: כל העוסק בתורה יסורין בדילין הימנו, שנאמר: ובני רשף יגביהו עוף (איוב ה ז). ואין עוף אלא תורה, שנאמר: התעיף עיניך בו ואיננו (משלי כג ה). ואין רשף אלא יסורין, שנאמר: מזי רעב ולחומי רשף (דברים לב כד).

נראה שדברי רבי יצחק מבוססים על דברי ריש לקיש בסוגיא הבאה, וזאת מן הסיבות הבאות:

(1) דברי ריש לקיש בסוגיא הבאה – אותנטיים. הם גוררים תגובה של רבי יוחנן ודיון ("אמר ליה רבי יוחנן: הא אפילו תינקות של בית רבן יודעין אותו..."), ודרשיח אמוראי זה יש בו סממני אותנטיות שאינם מתאימים ליצירה ספרותית מאוחרת.¹¹

(2) גם בדברי רבי יצחק מצאנו "אין עוף אלא תורה" ולא דווקא קריאת שמע, וכך משתמע גם מן הפסוק "התעיף עיניך בו ואיננו", המתפרש בכמה מדרשים כמוסב על דברי תורה.¹²

(3) מסתבר שהמסורת הארץ ישראלית המקורית פירשה את הפסוק "מזי רעב ולחומי רשף" לשון ייסורין ולא לשון מזיקין, שהרי כך מתפרש הפסוק במדרשי ההלכה הארץ ישראלים.¹³

ונראה שבהציגו את הדברים בבבל הכניס רבי יצחק שני תיקונים למימרת ריש לקיש:

(א) הוא המיר את ה"ייסורין" ב"מזיקין", שעוררו עניין מיוחד בבבל דווקא,¹⁴ ונקשרו לסכנות הלילה.

(ב) הוא הסב את המימרא של ריש לקיש על קריאת שמע דווקא, כדי לעודד קריאת שמע על המיטה, כמנהג ארץ ישראל המקורי, בניגוד למנהג שרווח בבבל לקרוא שמע בבית הכנסת. נראה שכונתו המקורית של רבי יצחק היתה: קריאת שמע על המיטה במקום קריאת שמע בבית הכנסת, וכפי שעולה מן הפולמוס הארץ ישראלי. ואף על פי שפולמוס זה כוון בעיקר נגד מנהג בתי הכנסת בארץ ישראל להקדים ולקרוא שמע לפני שקיעת החמה, רבי יצחק דרש כן גם בבבל, כנגד המנהג שם לקרוא שמע בזמנה בבית הכנסת. ונראה שהוא אכן ראה חשיבות מיוחדת בקריאת שמע על המיטה דווקא, כדי לקיים "בשכבך" ממש, לפחות במובן "זמן שכיבה" של הקורא עצמו,¹⁵ כפשוטה של שיטת בית הלל במשנה ג בפירקין, וכדברי

10 תא-שמע (לעיל הערה 2), עמ' 313, מכנה את האמורא הזו "רב יצחק", ובעמוד 315 שם כותב: "...שלא כבבבל שבה... הוסברה קריאת שמע על המיטה רק מפני המזיקין". על כן תמצא כי טעם זה, בשני התלמודים, נאמר מפי אמוראים בבבליים, ואילו חכמי ארץ ישראל אינם אומרים כן. אך אין אמורא בבלי בשם "רב יצחק" שתם (אביו של רב שמואל בר יצחק מכונה "רב יצחק אבוב דרב שמואל בר יצחק"), ועל פי כל העדויות מדובר כאן ב"רבי יצחק" שתם, הלא הוא הוא האמורא הארץ ישראלי רבי יצחק נפחא, שאמנם ביקר בבבל, אך ודאי שאין לכנותו "בבלי" משום כך.

11 וראה הדיון להלן, סוגיא יב, "ייסורין", עיוני הפירוש לפיסקא [2].

12 מכילתא דעמלק א; ספרי דברים מח; בבלי מגילה יח ע"ב; סוטה לה ע"א.

13 ספרי דברים שכא; פסיקתא רבתי ל.

14 ראה י' גפני, יהודי בבל, ירושלים תשנ"א, עמ' 167-172, ולהלן, הדיון בסוגיא יג, "אבא בנימין", עיוני הפירוש לפיסקאות [12-15].

15 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ח, "חכמים", מדור מבנה הסוגיא ומהלכה, ועיוני הפירוש לפיסקא [6].

רבי יהושע בן לוי כפי שנמסרו בבבלי (ד ע"ב לעיל). לעומת זאת, רב יוסף, המצטט את דברי רבי יצחק, ודאי לא דיבר אלא על הצורך לקרוא שמע שוב על המיטה לשם הברחת המזיקין. ונראה שרבי הונא הוא שניסח מחדש את הדברים כפולמוס נגד הקריאה בבית הכנסת ובעד קריאת שמע של ערבית "בביתו" דווקא, בניגוד ל"בבית הכנסת".